

MATEUSZ HARTWICH

Berlin

TOMASZ PRZERWA

Uniwersytet Wrocławski

W POSZUKIWANIU TURYSTYCZNEJ „EGZOTYKI” AUSTRO-WĘGIER¹

Naukowa refleksja na temat nowoczesnego modelu turystyki, powstałego mniej więcej w drugiej połowie XIX wieku, skupia się przeważnie na dwóch wymiarach: przestrzennym i socjologicznym. Z jednej strony bada się przemiany zachodzące w regionach docelowych turystów (m.in. w zakresie wprowadzania nowej infrastruktury turystycznej), z drugiej — próbuje się uchwycić przemiany kulturowe w społeczeństwach objętych tym zjawiskiem. Masowy ruch turystyczny upowszechnił się wprawdzie w ośrodkach miejskich i przemysłowych, skąd zasobni w czas, pieniądze i idee mieszkańcy zaczęli się „wymykać” uciążliwej monotonii wpisanej w ramy gwałtownej urbanizacji, industrializacji i mechanizacji. Narastająca konsumpcja turystyczna była niemal od samego początku przedmiotem krytyki, zarówno ze strony bezpośrednich obserwatorów, jak i późniejszych badaczy. Ci ostatni zaczęli stawiać zarazem pytania, na ile „spojrzenie turysty” (pojęcie brytyjskiego socjologa Johna Urry’ego) nie tylko warunkuje postrzeganie zwiedzanych regionów i ich mieszkańców, ale ma także wpływ na tożsamość tych ostatnich. Niejako *implicite* zakładano „kolonialną” hierarchię między podróżującymi a odwiedzanymi. Naturalny w turystyce model centrum — peryferie pokrywa się częściowo z układem swój — obcy, a oba można definiować w rozmaitych wariantach i płaszczyznach, co wzbogaca pole obserwacji w jakże delikatnej materii zachowań i wyobra-

¹ Recenzja książki: Peter Stachel, Martina Thomsen (Hrsg.), *Zwischen Exotik und Vertrautem. Zum Tourismus in der Habsburgermonarchie und ihren Nachfolgestaaten*, Histoire Bd. 35, Bielefeld, transcript Verlag, 2014, ss. 293, ISBN 978-3-8376-2097-9.

zeń społecznych. Wciąż niedoceniana i dawniej zawężana do kilku wybranych kwestii naukowa refleksja nad przeszłością turystyki i podróżowania słuszenie zyskuje dzięki temu na wadze i wzbogaca się o kolejne wartościowe pozycje, do których wypada zaliczyć tom zbiorowy pt. „Zwischen Exotik und Vertrauen”. Został w nim przedstawiony szerszej publiczności plon międzynarodowej konferencji zorganizowanej w Pradze w 2011 roku, podczas której rozważano nie dość jeszcze doceniany w badaniach historycznych problem zderzeń kulturowych zachodzących w obrębie praktyk turystycznych.

Poszukiwania odmienności i swojskości zostały ograniczone w omawianym projekcie do terenów wpisanych przed 1918 rokiem w granice Austro-Węgier. Zważywszy na rozległość i wyraźną heterogeniczność (post)habsburskich krain trudno zresztą mówić w tym przypadku o faktycznym ograniczeniu. Ważne, że realizatorzy całego przedsięwzięcia — Peter Stachel i Martina Thomsen — wskazali na ten właśnie obszar i zrobili to w pełni świadomie. Poszczególne prowincje i okolice monarchii Habsburgów w różnym tempie i stopniu przechodziły na przełomie XIX i XX wieku „rewolucję” turystyczną, co pozwala spojrzeć horyzontalnie na zachodzące w tym czasie przemiany. Z kolei przeniesienie narracji na okres międzywojenny (niekiedy również późniejszy) buduje układ wertykalny, dając okazję do refleksji nad „turystycznymi” konsekwencjami politycznego rozpadu Austro-Węgier w 1918 roku. Jakkolwiek autorzy nie szykowali monografii rozwoju turystyki na tym terenie, to jednak nabrzmiały deficyt podobnych przedstawień sprawia, że dla wielu odbiorców prezentowana książka stanie się z pewnością substytutem takiej właśnie syntezy. Co oczywiste, redaktorzy nie wyznaczali publikacji takiego celu i pisali o potrzebie dalszego pogłębiania i poszerzania badań w tym zakresie, równocześnie byli niemniej świadomi, że ich praca przyczyni się do lepszego poznania zjawisk turystycznych zachodzących w obrębie Austro-Węgier i państw wyrosłych na ich gruzach (s. 10).

O ile nie liczyć cennego, syntezującego i niejako programowego artykułu Rudolfa Jaworskiego (*Einführung in Fragestellungen und Themenfelder*), pozostali autorzy przedstawili opracowania wpisane w ramy lokalne lub regionalne, dlatego dalej idące wnioski i porównania pozostawiono w sumie czytelnikom. Dominująca w badaniach nad dziejami turystyki zawężona przestrzennie perspektywa została niemniej w tym dziele wzbogacona o dodatkowy szczebel, tyle że można o nim mówić dopiero po lekturze całości. Sprawę komplikuje niejasna kolejność patchworkowych artykułów, które — jak przystało na publikację pokonferencyjną — sygnalizują szereg ważkich problemów, ale nie układają się przeciwieństwem w jednorodny i całościowy obraz. Odbiorcy poszukujący w tym dziele inspiracji i materiału porównawczego z pewnością nie powinni być zawiedzeni, zwolennicy bardziej spójnych przedstawień mogą poczuć niedosyt. Część obszarów wpisanych w granice monarchii austro-węgierskiej

została przedstawiona względnie kompleksowo (np. Dalmacja — Peter Stachel, *Halb-kolonial und halb-orientalisch? Dalmatien als Reiseziel im 19. und frühen 20. Jahrhundert*), z kolei o innych pisze się marginalnie (np. o krajach alpejskich — Konrad Köstlin, *Die Hoferei und 200 Jahre Tourismusgeschichte in Tiroler Museen*) lub wcale (w tym o stołecznym Wiedniu). Z powyższego faktu mogą się, niestety, rodzić błędne wyobrażenia na temat rozwoju turystyki w poszczególnych regionach tej części Europy.

Większość autorów tropienie egzotyki i swojskości powiązała z kwestiami narodowymi, co w przypadku wieloetnicznych Austro-Węgier narzucało się niejako samo przez się. Dominujące w narracji wątki narodowe — rywalizacja sąsiadujących ze sobą grup narodowych (m.in. Czechów i Niemców Sudeckich; Martin Pelc, *Orte der Selbstpositionierung. Deutsche und tschechische Wandervereine in den böhmischen Ländern vor 1945*), nacjonalizacja peryferyjnych grup etnicznych (m.in. Niemców Karpaccich; Pieter M. Judson, *Reisebeschreibung in der „Südmark“ und die Idee der deutschen Diaspora nach 1918*) czy inscenizacja narodowa (m.in. Węgrów; Alexander Vari, *Die Nation im Schaukasten. Binnentourismus und Nationswerdung auf der Budapester Millenniums-Ausstellung 1896*) — potwierdzają silną, polityczną instrumentalizację turystyki. Podróżowanie i poznawanie ojczyzny, w szczególności zaś jej, „niepewnych“ narodowo peryferii, staowało się patriotycznym obowiązkiem. Przeniesienie pogłębiających się końcem XIX wieku napięć narodowych (w mniejszym stopniu — religijnych czy rasowych) w przestrzeń zdawałoby się neutralnej aktywności turystycznej sprawia, że tytuł publikacji „Zwischen Exotik und Vertrautem” nabiera specyficznego znaczenia. Narracja konfliktu i niechęci wypierała życzliwe oczekiwanie (nie)znanego. Przypomniane przez Christopha Micka (*Reisen nach „Halb-Asien“. Galizien als binnenexotisches Reiseziel*) negatywne oceny słowiańskich i żydowskich mieszkańców Galicji pióra Karla Emila Franzosa raczej nie wyrastały z intelektualnej otwartości i podróżniczej ciekawości świata tegoż pisarza. Wręcz odwrotnie, brały się z wcześniej nagromadzonych uprzedzeń. Tytułową egzotykę i — rzadszą — swojskość większość autorów śledziła zresztą z perspektywy przedstawicieli niemieckojęzycznych elit, co ograniczyło pole obserwacji i je zniekształciło, szczególnie że chodziło o przedstawicieli uprzywilejowanych warstw i środowisk (m.in. wysłanego do Bośni oficera wywodzącego się z kupieckiej rodziny; Dieter K. Hecht, *Bosnische Impressionen. k. k. Soldaten als Tourismuspioniere vor dem Ersten Weltkrieg*), zamożnych i wykształconych.

Podszyty poczuciem wyższości stosunek owych elit do „azjatyckich” czy „kolonialnych” — jak wtedy pisano — stosunków panujących w peryferyjnych regionach Austro-Węgier stanowi niewątpliwie atrakcyjną przestrzeń badawczą i dobrze się stało, że został zauważony. Pozostaje postawić otwarte pytanie, czy „egzotyka” ortodoksyjnych Żydów, kulturowa mozaika słowiańskich

i rumuńskich społeczności zamieszkujących wschodnie i południowe obrzeża monarchii austrowęgierskiej była odbierana tylko w takim wymiarze? Cenne byłoby odejście od przeważnie niemieckiej narracji i przedstawienie obrazu „egzotyki” vel „swojskości” niemieckojęzycznych rejonów Austrii w opisach choćby słowiańskich autorów-turystów, czy też docenienie odmienności występujące w obrębie jednej grupy narodowej — przykładowo: wiedeńskich elit i alpejskich pasterzy czy krakowskich mieszczan i tatrzańskich górali. O wadze narodowych perspektyw przekonują prezentowane w tomie badania poświęcone opisom Bratysławy (Jozef Tancer, *Die Geburt Bratislavas auf den Seiten der lokalen Stadtführer 1918–1945*) i Pragi (Martina Thomsen, *Die Fremde beschreiben. Prag in deutsche und tschechischen Reiseführern 1850–1945*), w których przeanalizowano narodowe kody miejskich przewodników turystycznych. Wpływowi narodowego komponentu na kształtowanie wizerunku Galicji przyglądał się wspomniany wcześniej Christoph Mick, ale pominięcie przezeń polskojęzycznych źródeł i opracowań z pewnością nie pomogło mu w pełni krytycznym przedstawieniu tego niełatwego przecież problemu. Jego artykuł można poniekąd uznać za jednostronny, stawia niemniej niewygodne dla Polaków pytania (m.in. o poziom rozwoju Galicji), które warto byłoby uwzględnić w przyszłych badaniach nad rozwojem turystyki na tym obszarze.

Recenzowana pozycja pozwala spojrzeć na społeczne postawy i wyobrażenia, równocześnie na przekształcenia funkcjonalne i organizacyjne okolic korzystających z rozkwitu turystyki. Ten drugi nurt reprezentuje wprawdzie tylko kilka artykułów, ale rzucają one ciekawe światło na kierunek i zakres dokonujących się przemian, co pozwala ocenić konsekwencje napływu gości. Hanna Kozińska-Witt wykazała na przykładzie Krakowa dojrzewanie władz komunalnych do aktywnej polityki proturystycznej (*Das edle Bedürfnis sich zu bereichern. Der Werdegang der Krakauer Kommune zum Tourismuszentrum 1870–1939*), Sándor Bösze przedstawił wpływ lokalnych zrzeszeń na turystyczny rozwój osadnictwa nad Balatonem (*Die Badekultur und die Badevereine als Träger des Tourismus am Süd-Balaton 1890–1944*), a Peter Jordan przeanalizował transformację chorwackich miejscowości nadmorskich („Unsere Adria“. *Kroatische Seekurorte vor und nach 1918*).

W opublikowanych w tomie gruntownych studiach uwzględniono ważne kierunki turystycznych wyjazdów, ale przecież nie wszystkie. Wypada żałować, że w publikacji zabrakło omówienia przekształceń zachodzących w popularnych rejonach górskich (np. Alpach i Tatrach) i modnych kurortach (np. Karlsbad/Karlovy Vary). Wieloaspektowy szkic Andrei Corbea-Hoisie poświęcony Bukowinie i uzdrowisku w Czerniowcach (*Die Bukowina und Czernowitz — hybrider Kulturraum und Faszinosum*) nie mógł wypełnić tak znaczącej luki. Podobnych deficytów można oczywiście wymienić więcej. Gwałtowne przyspieszenie turystyczne obserwowane w pierwszej połowie XX wieku

zachodziło bowiem nie tylko w powiązaniu z fascynacją samochodami, opisaną przez Jana Štemberka na przykładzie Czechosłowacji (*Schneller und weiter. Mit dem Automobil durch die Erste Tschechoslowakische Republik*), ale też dzięki odkryciu pominiętych w tomie sportów zimowych. Przyczynkowe opracowanie Wenera Telesko (*Visualisierungsstrategien im Tourismus in der Spätphase der Habsburgermonarchie. Postkarten, Plakate und andere Bildmedien*) pokazuje z kolei potrzebę szerszego uwzględnienia w badaniach źródeł ikonograficznych. Na bliższe przedstawienie zasłużyły z pewnością zrzeszenia górskie (w tym Towarzystwo Tatrzańskie), których niekwestionowane zasługi dla rozwoju turystyki częściej wyrastały z umiłowania stron ojczyznych aniżeli były warunkowane konfliktem narodowym. Pozwoliłoby to spojrzeć szerzej (inaczej) na kwestię swojskości. Podobnie warto było pochylić się nad postrzeganiem świata przez członków robotniczych zrzeszeń turystycznych (w tym pionierskiego *Touristenverein „Die Naturfreunde”*), którzy nie we wszystkim naśladowali turystów mieszczańskich.

Autorzy tomiku *Zwischen Exotik und Vertrautem* wykreślili nowe przestrzenie i perspektywy badawcze, co było ich zasadniczym celem. Wskazane w recenzji potencjalne pola (pytania) badawcze traktujemy tym samym jedynie jako zachętę do rozwinięcia i kontynuacji tego pionierskiego i zasługującego na uwagę przedsięwzięcia. Wypada podkreślić wysoki poziom naukowy opublikowanych tekstów i dobre opracowanie redakcyjne całości. Pewien niedosyt budzi jedynie skromna szata ilustracyjna (w tym mało czytelne mapki). Wszystkie teksty zostały opublikowane w języku niemieckim, co ograniczy zapewne ich odbiór w Polsce. Wierzymy niemniej, że ich lektura zainspiruje polskich badaczy do dalszych, pogłębionych studiów nad przeszłością turystyki na ziemiach polskich (choćby w obrębie Galicji i Śląska Cieszyńskiego), do poszukiwania szerszych kontekstów, nowych tematów i narzędzi badawczych, ale też do włączenia się do międzynarodowej dyskusji w tym zakresie. Wśród autorów zaproszonych do udziału w projekcie nie znajdziemy, niestety, reprezentanta polskich ośrodków naukowych.